

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА А. С. МАКАРЕНКА

У 20-х роках ХХ століття в Україні утворилася надзвичайно складна політична та соціально-економічна ситуація, котра негативно позначилася на становищі освітніх закладів, що в свою чергу сприяло поповненню армії безпритульних і бездоглядних дітей. Подібна ситуація складається і сьогодні в Україні, і саме це актуалізує питання вивчення вітчизняного досвіду, накопиченого в 20-ті рр. ХХ століття.

Проблема дитячої безпритульності досліджуваного періоду постійно висвітлювалася на сторінках журналів «Вопросы просвещения», «Вестник просвещения», «Друг Детей», «Народное просвещение», «На путях к новой школе», «Просвещение Донбасса», «Радянська школа», «Шлях освіти». Кількість статей була значною, але вони носили фрагментарно-описовий характер.

Аналіз соціального, психологічного, правового та педагогічного контекстів дитячої безпритульності 20–30-х років зроблено у процесі вивчення праць відомого вітчизняного педагога досліджуваного періоду – А. С. Макаренка.

Мета статті – проаналізувати соціально-педагогічну систему класика педагогічної науки, відомого педагога 20–30-х рр. ХХ століття – Антона Семеновича Макаренка.

Аналіз праць А. С. Макаренка свідчить про те, що вчений зробив суттєвий внесок у розвиток соціально-педагогічної теорії та практики. Зокрема, він сформулював мету, завдання, зміст, форми та методи організації соціально-педагогічної роботи з безпритульними та бездоглядними дітьми.

Як відомо, для 20-х – першої половині 30-х рр. ХХ століття насамперед характерними були не розруха і НЕП, а безпритульність дітей. Внаслідок громадянської війни, революції і переходу від капіталізму до соціалізму, на вулицях різко зросла кількість дітей, що стали сиротами та безпритульними, про це, наприклад, говорять і такі жахливі цифри: у 1924 році безпритульних дітей в Україні зареєстровано близько 15000 [7, арк. 120].

Зрозуміло, що ця багаточисельна армія дітей вимагала захисту та допомоги. Отже, дане питання порушувалося переважно в зв'язку з необхідністю здійснення соціально-правової охорони неповнолітніх. Взагалі, як справедливо підкреслював А. С. Макаренко, мета соціально-педагогічної роботи повністю підпорядкована вимогам суспільства. «Звідки ж може бути започаткована мета виховної роботи, – пише вчений, – Звичайно ... із наших суспільних потреб, із прагнення ... народу, із мети й завдань нашої боротьби, ... із нашої суспільної історії, із нашого суспільного життя» [4, т. 4, с. 126].

У більш загальному вигляді мета соціально-педагогічної діяльності з дітьми полягала у вихованні дітей, сприянні їх всебічному розвитку, охороні здоров'я, інтересів та прав дитячого населення. Таке розпливчате тлумачення мети соціально-педагогічної роботи з бездоглядними та безпритульними дітьми було пов'язане насамперед з тим, що в педагогічній теорії даного періоду майже не досліджувалася ця категорія дітей.

Як свідчить науково-педагогічна література та архівні джерела, в досліджуваній період соціально-педагогічна практика більш широко оперувала таким поняттям, як «завдання» даної діяльності. Так, провідними завданнями соціально-педагогічної роботи з безпритульними та бездоглядними дітьми в зазначений період Антон Семенович вбачав:

- у попередженні названих явищ та залученні безпритульних і бездоглядних дітей до трудової діяльності;
- в організації захисту дитячого населення;
- в забезпеченні безпритульних та бездоглядних дітей лікарсько-педагогічною і психіатричною допомогою;
- в організації різноманітних закладів для даної категорії дітей;
- у «відверненні» дітей та підлітків від життя на вулиці;
- у вивченні психічного та фізичного стану неповнолітніх;
- у побудові дитячих будинків за принципами сім'ї;
- у розвитку й зміцненні характеру, волі та емоцій підлітків;
- в обліку та догляді за життям і роботою дітей-наймитів і тих, що живуть як патроновані.

В період, який досліджується (20–30-ті рр. ХХ ст.), боротьба з дитячою бездоглядністю та безпритульністю як соціальним явищем охоплювала такі основні напрями: профілактичний, охоронно-захисний та допоміжний. Особлива увага приділялася профілактиці бездоглядності та безпритульності серед дитячого населення.

Вивчення тогочасної документації, журнальних статей та архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що далеко не в усіх губерніях України робота з питань попередження дитячої безпритульності та бездоглядності проводилася належним чином і в повному обсязі. Так, у журналі «Соціальне виховання» записано: «В окремих губерніях праця обмежувалася лише прийомом бездоглядних дітей та помещенням їх до різних дитячих установ» [6, с. 91].

До установ, які здійснювали профілактичну роботу з безпритульними і бездоглядними дітьми в Україні, належали: ідальні, дитячі містечка, колектори, заклади інтернатного типу, притулки, ночліжки, гуртожитки, вечірні осередки й деякі інші. Тільки Харківським Губсоцвихом було організовано дитячих ідалень на декілька тисяч дітей.

З метою надання різноманітної соціальної допомоги безпритульним дітям та поліпшення побуту дитячих закладів було створено Центральний Комітет Допомоги Дітям, а потім Губернські комісії допомоги дітям, мета яких полягала в наданні термінової допомоги підліткам. Але на практиці

створені товариства не завжди виконували ті завдання, що стояли перед ними.

«У нас, – писав А. Макаренко, – багато суспільних організацій, які мають за мету допомогти безпритульній дитині: «Допомоги дітям», «Друзів дітей» та інші. Вони об'єднують багаточисельних членів, але більшість з них обмежується лише внеском невеликої суми коштів. Проте і це велика справа. Ці гривеники рятують не одну тисячу дітей» [4, т. 5, с. 316].

У зазначений період, як свідчить аналіз архівних даних та педагогічних джерел, в Україні було прийнято закон про створення спеціальних фондів допомоги дітям з бідних сімей, мета яких полягала в наданні допомоги підліткам взуттям, одягом, сніданками, навчальним приладдям тощо; в організації матеріальної допомоги дітям, що мешкали у надзвичайно скрутних матеріальних умовах, та наданні моральної допомоги.

З метою надання допомоги безпритульним та бездоглядним підліткам в Україні також проводилися і тижні допомоги школі, тижні допомоги голодним дітям, Всеукраїнські місячники допомоги дітям.

Найбільш широкою, як свідчить вивчення архівних даних, була програма місячників допомоги безпритульним та бездоглядним дітям. Ця програма передбачала організацію культурно-масових заходів, таких як вистави, вечори, лекції, концерти та багато іншого, відрячування коштів підприємствами й проведення різноманітних зборів на користь дітям, здійснення контролю над патронованими дітьми, широке пропагування серед населення ідей соціально-правової охорони дитинства.

Одним із важливих аспектів роботи з безпритульними дітьми було створення пильнувально-розподільчих пунктів, які в досліджуваний період виконували допоміжну та охоронно-захисну функції. Їх завдання зводилося до захисту прав кожної дитини, надання невідкладної допомоги бездоглядним дітям, розшуку батьків, всебічного вивчення індивідуальних особливостей неповнолітнього тощо. До цих закладів підлітки зверталися як добровільно, так і за допомогою приватних осіб.

«Двері пунктів, – відзначається в архівних джерелах, – були відчинені вдень і вночі для всякого, який мав у них потребу. Про існування подібних пунктів з точним указанням їх адреси, ... широко оповіщалося населення всіма можливими засобами» [10, арк. 99].

У цих пунктах, як свідчать архівні дані, дитина знаходилася не менше двох тижнів, або навіть більше, рівно стільки, скільки необхідно було лікарю та педагогу для визначення її особистості. Вивчення проводилося шляхом застосування всіх існуючих методів психологічного, педагогічного та соціологічного дослідження особистості. На кожну дитину обов'язково заповнювався щоденник спостережень.

Окрім вищезазначених пунктів, для бездомних та безпритульних дітей існували також і спеціальні заклади з охорони дитинства (денні дитячі будинки, шкільні клуби, дитячі клуби тощо). Діти приходили в ці

заклади коли хотіли, отримували їжу, брали участь в іграх та екскурсіях.

«На сьогоднішній день, – відзначає А. Макаренко, – наша робота полягає уже не стільки в тому, щоб підібрати безпритульного з вулиці, скільки у вихованні тих, кого ми зібрали за увесь цей час...» [4, т. 4, с. 31]. «Але повинен сказати вам, що сьогодні перед нами виникло інше, надзвичайно важливе завдання – це виховання тих дітей, які випадають із сім'ї. Це невеликий відсоток, але навіть один-два відсотки нас не задовольняють» [4, т. 4, с. 31].

Категорія «бездоглядних» дітей, за переконанням А. Макаренка, важча за «безпритульних», тому що на «безпритульних» негативно впливає тільки вулиця та окремі педагоги, а на дітей, які випали із сім'ї – і вулиця, і педагоги, і батьки [4, т. 4, с. 31].

Всесвітнє визнання отримав багаторічний досвід організації соціально-педагогічної діяльності з даною категорією дитячого населення, котрий започаткував А. Макаренко в колонії ім. О. М. Горького і комуні ім. Ф. Е. Дзержинського.

Як свідчить аналіз творів ученого та архівних даних, Антон Семенович зробив вагомий внесок не тільки в соціально-педагогічну практику, але й у розробку соціально-педагогічної теорії. Взагалі під соціально-педагогічною наукою А. Макаренко розумів науку про соціальне виховання, яке зводив до широкої системи соціальних впливів. Науковець справедливо стверджував, що «людина виховується цілим суспільством» [4, т. 1, с. 166].

Одним із найголовніших внесків Антона Семеновича в соціальну педагогіку стало визначення ним зв'язків зазначеної науки з іншими науками, зокрема, з психологією та правознавством, у розширенні завдань соціальної педагогіки як науки (виховання бездоглядних дітей, розробка ефективних методів і форм соціально-педагогічної діяльності та ін.), у збагаченні цієї науки провідними принципами (поєднання вимогливості та поваги до особистості, виробничо-трудового виховання, паралельної дії, особистісно орієнтованого підходу, доцільності і єдності розвитку особистості в колективі та ін.).

До принципів, що також широко використовував А. Макаренко в соціально-педагогічній роботі з безпритульними дітьми, належали принцип цілісності, оптимізму, гуманізму та деякі інші. Також слід зауважити, що вся соціально-педагогічна система А. Макаренка була пронизана духом «безмежної любові до дитини, яка тісно пов'язана з обов'язком» [4, т. 5, с. 235].

Учений розробив і започаткував у діяльності колонії ім. О. М. Горького та комуні ім. Ф. Е. Дзержинського такі нові методи соціально-педагогічного впливу, як «метод пожвавлення прямих асоціацій», «метод встановлення організованої свободи або дисципліни порядку», «метод вибуху» та деякі інші [4, т. 3, с. 458].

Переглянувши існуючі на той час методи соціальної педагогіки,

Антон Семенович обґрунтував недоцільність використання у роботі з підлітками такого прийому, як заборона, котрий, за переконанням автора, у об'єктів виховання викликав тільки негативну реакцію. А на протигагу методу заборони перевагу надавав методам словесного впливу, що вимагали від основних суб'єктів соціально-педагогічного впливу спеціального рівня підготовки. «...Потрібно вміти сказати так, – зазначає автор, – щоб вони у вашому слові відчували вашу волю, вашу культуру, вашу особистість. Цьому треба вчитися» [4, т. 4, с. 260].

Особливе місце серед методів соціально-педагогічного впливу Антон Семенович відводив методам покарання і заохочення, якими радив користуватися дуже обережно. «Хороший вихователь, – писав педагог, – за допомогою системи покарань може багато зробити, але невміле, безглузде, механічне застосування покарань завдає шкоду всій нашій роботі» [3, с. 69].

«Кожний вчинок, – продовжує свою думку А. Макаренко, – є завжди індивідуальний. У деяких випадках найправильнішим є усне зауваження, в інших випадках – за незначний вчинок треба суворо покарати» [3, с. 69–70]. «Взагалі, завжди треба прагнути карати якомога рідше, тільки в тому разі, коли без покарання не можна обійтися, коли воно явно доцільне і коли воно підтримується громадською думкою» [3, с. 77].

Безперечний інтерес для соціально-педагогічної науки також мають сформульовані вченими вимоги до використання методу бесіди. Це: позитивний вплив бесіди, недопустимість підміни бесіди доповіддю, проведення бесіди з урахуванням запитів та інтересів дітей, обов'язкове проведення бесіди фахівцями (лікарями, вчителями тощо), необхідність проведення бесіди спокійним, рівним тоном, щоб дитина відчувала, що все здійснюється тільки в її інтересах, доцільність використання бесіди разом з іншими методами.

Також виняткове значення вчений приділяв прикладу дорослих (особливо батьків та вчителів). Так стосовно батьків, А. Макаренко підкреслював: «Ваша власна поведінка – вирішальна. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або караєте її. Ви виховуєте її у кожен мить вашого життя, навіть тоді, коли вас немає вдома» [4, т. 4, с. 63].

До вихователів учений також розробив вимоги, де на перше місце ставить дисциплінованість, вимогливість і справедливість. І як свідчить практика, зазначені якості і сьогодні потрібні соціальному педагогу для успішного здійснення своєї діяльності. За переконанням Антона Семеновича, вихователь повинен володіти знанням навколишнього середовища, стану здоров'я вихованців, їх ставлення до товаришів, людської особистості.

Підсумовуючи вимоги до вчителя-вихователя, А. Макаренко писав: «Істинна сутність виховної роботи ... полягає зовсім не у ваших розмовах з дитиною, не у прямому впливі на дитину, а в організації вашої сім'ї,

вашого особистого і суспільного життя, в організації життя дитини» [4, т. 4, с. 64].

Зразком учителя-вихователя, за переконанням самих вихованців і колег, був сам Антон Семенович. «А. Макаренко умів заслужити любов і повагу до себе, він був суворим і ласкавим, не залишав жодного вчинку без покарання, але завжди знаходив і форму заохочення за успіхи» [8, арк. 3].

Але не можна залишати без уваги те, що до спадщини А. Макаренка як у 20-ті рр. ХХ ст., так і в наш час серед науковців спостерігається неоднозначне ставлення. «Так, – відзначає О. Попова, – у 20-і роки А.Макаренка критикували за «авторитарність», у 30-і – за «лібералізм», «схильність до ідей вільного виховання», сьогодні – знову за «авторитарність» і «тоталітаризм».

Наприклад, директор Українського науково-дослідного інституту педагогіки О. Попов ще в 20-ті рр. ХХ ст. критикував Антона Семеновича за те, що в нього немає «класового усвідомлення позиції, а є «обов'язок, честь, право», які виступають буржуазними категоріями виховання» [3, с. 139].

У той же час французська делегація, яка відвідала колонію ім. О. М. Горького, навпаки, дуже високо оцінила її діяльність. Зокрема, учасники делегації підкреслили, що у дітей в СРСР є майбутнє.

Високо оцінював соціально-педагогічну систему А. Макаренка і О. Горький, який писав: «Хоча я знайомий з колонією тільки з листування з дітьми та завідувачем, але мені здається, що колонія заслуговує серйозної уваги і ... допомоги... Будемо сподіватися, що робота таких колоній ... покаже шлях боротьби з моральним виродженням...» [4, т. 3, с. 386].

Але яке б ставлення до соціально-педагогічних поглядів А. Макаренка не було, чи то позитивних, чи то негативних, треба віддати належне тому факту, що діти вулиці, в колонії ім. О. М. Горького та комуні ім. Ф. Е. Дзержинського перетворювалися в дітей згуртованих і організованих.

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що А. Макаренко створив життєздатну систему виховання безпритульних дітей, і його слід розглядати як новатора в галузі соціальної педагогіки як науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
2. Зязюн І. А. Універсальні цінності спадщини А. С. Макаренка / І. А. Зязюн // Педагогіка толерантності. – 1998. – № 2. – С. 101–108.
3. Лук'янова В. А. Первый директор УНИИПА А. И. Попов / В. А. Лукьянова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. – Київ-Запоріжжя, 2001. – Вип. 20. – С. 137–140.
4. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. / А. С. Макаренко. – К. :

- Радянська школа, 1990. – 367 с.
5. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8-ми томах / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1983–1986.
 6. Макаренко А. С. сегодня: новые материалы, исследования, опыт. / А. С. Макаренко. – Нижний-Новгород, 1992. – 207 с.
 7. Огляд соціального виховання // Соціальне виховання. – 1922. – № 5. – С. 91.
 8. Циркуляры и инструкции окружных комиссий помощи детям. Об организации ячеек «Друзья детей» при райисполкоме Харьковского округа, 1925–27 гг. О задачах районной ячейки «Друзья детей» в воспитании подрастающего поколения. – ф. 1574. – оп. 3. – спр. 52. – 327 а. – Державний архів Харківської області.
 9. Особистий архів Ф. Н. Муратова. Спогади вихованців А. Макаренка. – 1 а. – Музей А. С. Макаренка в Куряжі.
 10. Слово о Куряжской ВТК. – 52 л. – Музей А. С. Макаренка в Куряжі
 11. Положення про відділи народної освіти і соціального виховання. – ф. 166. – оп. 1. – спр. 162. – 125 а. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.